

UOT 94 (479.24)**İRƏVAN QUBERNİYASININ İNZİBATI VAHİDLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI ERMƏNİLƏRİN PLANLI
ŞƏKİLDƏ HAZIRLADIQLARI SOYQIRIM VƏ DEPORTASIYALARIN
İLKİN MƏRHƏLƏLƏRİ (I MƏQALƏ)****İ.F.KAZİMBƏYLİ*****Azərbaycan Dillər Universiteti
ibrahimkazimbeyli@gmail.com***

Tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçürülərək yerləşdirilən ermənilərin İrəvan və digər bölgələrin ən yaxşı xəzinə torpaqlarında məskunlaşmaları, çarizmin onlara yerlərdə özünün etibarlı hərbi-siyasi dayağı kimi baxması, sonrakı mərhələlərdə müsəlman əhali ilə ermənilər arasında ziddiyyətlərin və münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxardı.

Həm də XIX əsrin sonlarından başlayaraq siyasi cəhətdən təşkilatlanan ermənilər, Rusiyanın yardımı ilə əsrin əvvəllərindəki erməni köçkünlərdən fərqlənirdilər. Çünki bu erməni kütləsi sivil bir toplum olmayıb, başıpozuq bir qüvvə mahiyyətində idi. Sonrakı dövrlərdə Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən hər cür dəstək alan ermənilərin məskunlaşdıqları İrəvan bölgəsində və digər Azərbaycan ərazilərində özlərinə dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəyə başlamaları bölgədə daha gərgin və qanlı erməni-müsəlman toqquşmalarına gətirib çıxardı.

Bu qanlı qırğınların səbəbləri, hazırlanması, həyata keçirilməsi, əsas məqam və məqsədləri əsaslandırılmış elmi dəlillərlə məqalədə geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: İrəvan, quberniya, inzibati, soyqırım, deportasiya, mərhələ.

Ermənilər türk-müsəlmanlara qarşı qırğın həyata keçirmək üçün bütün hazırlıqlarını görmüşdülər və “qılgıncım effektiv” bu hadisələr millətlərarası münaqişə törətmək üçün ermənilər tərəfindən planlı surətdə həyata keçirilmişdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində erməni sahibkarları Bakı neft sənayesində cəmi 9 faiz təşkil edirdilərsə, XX əsrin əvvəllərində Bakıda fəaliyyət göstərən 167 neft şirkətinin 32,9 faizi, yəni üçdə biri erməni sahibkarlarının əlində idi (13, 98). Buna görə də erməni ideoloqları Bakıdakı erməni zənginlərinin köməyi ilə məqsədlərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra da bütün Cənubi Qafqazdan türk-müsəlman amilini silah gücünə məhv edib, qovub bu ərazilərdə erməni dövləti yaradacaqlarına çalışırdılar. Lakin 1905-ci il fevralın 6-dan 10-na qədər tam şiddətlə davam edən erməni-müsəlman toqquşmaları zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da, ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşlar. Əhalinin mal və digər zəruri əmlakına dəyən zərər isə milyonlarla ölçülür (18,

12-17). Bakı Neft İxracı Şirkətinin idarə heyətinin sədri Popyenin verdiyi məlumata görə, neft sənayesinə dəyən zərərin miqdarı 150 milyon rubldan çox olmuş və dağıdılan neft sənayesi sahələrinin bərpası üçün ən azı 9-10 ay vaxt lazım olacaqdı (1).

Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə daxil olan 6, 11 və 23 fevral 1905-ci il tarixli məlumatlarda Bakıda ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən toqquşmalar haqqında təfəssilatlı məlumat verilir və sonuncu məlumatda bildirilir ki, “Bakıda cinayətdə şübhəli şəxs qismində saxlanılan bir müsəlmanın məhkəməyə gətirilən zaman guya qaçmağa cəhd göstərdiyi iddiası ilə erməni əsgərləri tərəfindən öldürülməsi hadisəsindən sonra müsəlmanlarla ermənilər arasında silahlı toqquşmalar başlamış, üç gün ərzində davam edən bu toqquşmalarda 1000 nəfər ölmüş, 2000 nəfər yaralanmışdır” (2).

Maraqlıdır ki, Bakıdakı erməni-müsəlman toqquşmalarından dərhal sonra Daşnaksütyun partiyası Cənubi Qafqazdakı erməni və müsəlmanlara müraciət mahiyyətli bəyannamə ilə çıxış edir (3, v.1-2). Bəyannamədə erməni və müsəlmanlar arasında milli ədavətin əsas təşkilatçısı və qızıqdırıcısı kimi Rusiya hökuməti göstərilir. İranda Müzəffərəddin şahın hakimiyyəti altında birgə yaşamaqda olan müsəlman və ermənilərin arasında heç bir problemin yaşanmadığı və Qafqazda da indiyə qədər müsəlmanlarla ermənilərin dost və qardaşca birgə yaşadıkları vurğulanır və bildirilir ki, Rusiya hakimiyyət orqanları bu qırğınların əsas təşkilatçısıdır. Çünki məhz onlar erməniləri müsəlmanlara, müsəlmanları da yəhudi və gürcülərə qarşı iğtişalara təşviq etdilər (3, v.1-2). Bəyannamənin sonunda fitnə və fəsadlara uymamaq, sülh və əmin-amanlığı bərpa etmək tövsiyyə olunur.

Bakı qırğınları zamanı ermənilər buradakı hərbi sursatların zənginliyinə, onların çar məmurları tərəfindən müdafiə edilmələrinə baxmayaraq məqsədlərini reallaşdırma bilmədilər. Çünki Bakı qubernatoru Mixail Nakaşidze milli qırğınların davam etdirilməsinin də arzu edilməz nəticələrə səbəb ola biləcəyini başa düşüb, artıq 1905-ci il fevralın 10-da erməni cinayətlərinin qarşısını almağa məcbur oldu. Fevralın 18-də Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan edildi (4). Lakin bu tədbirlər onun özünün faciəsi ilə nəticələndi. Bir qədər sonra ermənilər imkan əldə edən kimi M.Nakaşidzeyə qarşı sui-qəsd həyata keçirdilər. M.Nakaşidze 1905-ci il may ayının 15-də şəhərin meydanından keçərkən daşnak dəstə başçısı Dronun atdığı bomba nəticəsində öldürüldü. Qubernatorun milliyyətə azərbaycanlı olan faytonçusu da öldü (12, 534). Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsərində bu barədə yazır: “Bakıda baş verən qırğından bir az sonra şəhər qubernatoru faytonda küçə ilə gedərkən bir neçə nəfər erməni faytonun üzərinə hücumla keçərək bomba atıb partlatmışlar. Bombalar faytonun yanında yerə dəyib partlayaraq faytonu darmadağın etmişdir. Partlayışdan ağır yaralar alan qubernator və atlar oradaca ölmüşdür. Quldur ermənilərin biri tutulmuş, digərləri isə qaçıb gizlənmişdilər. Sonra aparılan axtarış nəticəsində bu cinayətdə iştirak edən

daha dörd erməni həbsə alınmışdır. Deyilənə görə, həmin beş nəfər cani erməni dar ağacından asılaraq cəzalarına çatmışlar” (16, 20). M.Nakaşidzenin öldürülməsi bir tərəfdən onun qalib gələ bilməyən ermənilərin cinayətlərinin qarşısının tez alınmasından doğan qəzəbin nəticəsi idisə, digər tərəfdən erməni terrorçularına mane olmağa cəhd etmək istəyən çar məmurlarına da bir xəbərdarlıq idi. Təbii ki, çarizm istənilən halda hadisələrin öz nəzarətindən çıxması ilə barışmaq istəmirdi. Buna görə də, rus-erməni planlarının, milli qırğınların siyasi şüurun zəif inkişaf etdiyi bölgələrdə həyata keçirilməsi daha məqbul variant idi. Bakı iğtişələrindən sonra erməni cinayətləri Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzur qəzalarında artmağa və genişlənməyə başladı (14, 156-157). Bununla da, Bakıda başlanan erməni-müsəlman toqquşmaları bütün ölkəyə yayıldı.

1905-1906-cı illərdə ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törətdikləri soyqırım aktlarının ümumi xronologiyasına nəzər salaq: Bakı – 6-10 fevral 1905; İrəvan – 20-22 fevral 1905; Naxçıvan - 5-12 may 1905; İrəvan - 23 may-4 iyun 1905; Şərur – 29-31 may 1905; Dərələyəz – may-iyun 1905; Eçmiədzin 3-9-iyun 1905; Zəngəzur – iyun 1905; Cəbrayıl – 16 iyun 1905; Şuşa - 16-22 avqust 1905; yenidən Bakı - 20 avqust-14 sentyabr 1905; yenidən İrəvan – 18 sentyabr 1905; Cavanşir qəzası - 26 sentyabr-28 noyabr 1905; yenidən Bakı – 20-25 oktyabr 1905; Qazax – 18-28 noyabr 1905; Gəncə - 19-24 noyabr 1905; Tiflis - 20-29 noyabr 1905; yenidən Naxçıvan - 26-30 noyabr 1905; Ərəş – 28 noyabr 1905; yenidən İrəvan – 27 may, 8-9 iyun 1906; Sürməli – 2-4 iyun 1906; Xocalı – 12-18 iyul 1906; yenidən Şuşa – 12-22 avqust 1906; yenidən Zəngəzur - 29 iyul-29 avqust 1906 və s. Göründüyü kimi, bütün ölkə üzrə baş verən qırğınların tarix və coğrafiyalarına baxıldıqda hadisələrin sanki bir-birini təqib edirmiş kimi müxtəlif bölgələrdə müxtəlif zamanlarda başlayıb qısa müddətdə başa çatdığına şahidi oluruq. Ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu şəkildə mərhələ-mərhələ türk-müsəlman əhalinin üzərinə gerçəkləşdirdikləri hücumlar heç də təsadüfi olmayıb onların gücünə uyğun olaraq şüurlu şəkildə planlaşdırılmış və həyata keçirilmişdi. Çünki ermənilər Cənubi Qafqazın bütün bölgələrində eyni zamanda türk-müsəlmanlara qarşı silahlı hücumlara başlamaq və bu hücumları qalibiyyətə başa çatdırmaq gücündə deyildilər. Bu obyektiv həqiqəti M.S.Ordubadı da təsdiq edir: “Əvvəlinci faciələrdə ermənilərin bütün Qafqazı işğal altına alacaq qədərində əsgərləri yox idi. Ermənilər yalnız hiylə və siyasətlə iş tutub bir ovuc könüllü əsgərlərlə müsəlmanların qüvvəsini əzmək istəyirdilər. Belə ki, Bakıda sülh edib müsəlmanları yatırımaqla Şuşada müharibəyə başlayır. Şuşada sülh edib Gəncə quberniyasının sair yerlərini yandırmağa və dağıtmağa təşəbbüs edirdilər. Müsəlmanlar isə əvvəlcə bunları bilməyib sonralar gözlərini açıdırsa da, ermənilər Türkiyədən və İrandan əsgər yığıb müsəlmanları əzməyə çalışırdılar” (18, 9).

Erməni siyasi partiyaları “Daşnaksutyun” və “Hnçak” partiyalarının terrorçu silahlı dəstələrinin törətdikləri qırğınları Çar Rusiyası administrasiyasının biganə qalması qırğınların miqyasının genişlənməsinə səbəb olmuş,

iğtişaşlar tezliklə İrəvan şəhərinə də sirayət etmişdi. Bakının ardınca qırğınların İrəvan bölgəsinə keçməsi də təsadüfi deyildi. Çünki XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanın dəstəyi və hərtərəfli yardımını ilə xaricdən köçürülən ermənilərin əsas hissəsi məhz bu bölgədə yerləşdirilmiş və sonrakı dövrlərdə də ermənilərin İrəvan bölgəsində möhkəmləndirilməsi siyasəti yeridilmişdi. Mərhələ-mərhələ həyata keçirilən sistemli köçürülmə və eyni zamanda pərakəndə halda Cənubi Qafqaza gələn Osmanlı ermənilərinə vətəndaşlıq verərək onların məhz İrəvan quberniyası ərazisində yerləşdirilmələrinə baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində hələ də bölgənin bütün qəzalarında ermənilərin say çoxluğunun təmin edilməsi məsələsi tam şəkildə öz həllini tapmamışdı. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, İrəvan quberniyasında mövcud olan 1301 kənddən 959-da azərbaycanlılar, 342-də ermənilər məskunlaşmışdı. İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında mövcud olan 221 kənddən 151-də azərbaycanlılar, 55-də ermənilər, 15 kənddə isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq şəkildə yaşayırdılar. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasına daxil olan 7 qəzadan dördündə - Naxçıvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və İrəvan qəzalarında azərbaycanlılar, üçündə - Aleksandropol (Gümrü), Yeni-Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarında ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Ermənilər ilk növbədə azlıq təşkil etdikləri və strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Zəngəzur qəzalarında sayca üstünlüyə malik olmaq istəyirdilər. Daha sonra isə Qarabağda qırğınlar törədərək, həmin əraziləri ələ keçirmək və nəticədə İrəvan quberniyasının və Yelizavetpol quberniyasının dağlıq ərazilərində erməni muxtariyyətinin, sonrakı mərhələdə isə erməni dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. 1905-1906-cı illərdə ermənilər tərəfindən törədilən qırğınların mahiyyətində məhz bu amil dayanırdı (14, 62).

Əsərlərini A-do imzası ilə çap etdirən erməni müəllifinin (əsl adı Hovanes Ter-Martirosyan) verdiyi məlumatlara görə, İrəvan şəhərində birinci erməni-türk toqquşması 20-22 fevral 1905-ci il tarixində baş vermişdir. Fevralın 20-də bazar günü səhər saat 10-da şəhərdə ermənilər şayiə yayırlar ki, guya Qantar (Tərəzi) meydanında türklər erməniləri doğrayırlar". Şəhərdə böyük çaxnaşma yaranır. Bazardakı ermənilər şəhərin erməni hissəsinə, türklər isə türklər yaşayan hissəsinə qaçışırlar, bir neçə saniyə ərzində bazar tamamilə boşalır. Təxminən 15 dəqiqə davam edən atışmadan sonra şəhər xəstəxanasına bir-birinin ardınca ölümlər və yaralılar daşınır. Bir qədər sonra ölən və yaralananların sayı 14-ə çatır. Fevralın 21-22-də də qırğınlar davam etmişdir. Adonun məlumatına görə, İrəvan şəhərində baş verən birinci toqquşma nəticəsində hər iki tərəfdən 54 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdır. Şəhərdə ticarətə 5 gün ərzində ara verilmişdir (15).

İrəvan şəhərində baş verən qanlı toqquşmalardan bir qədər sonra Naxçıvan bölgəsi ermənilərin hücumuna məruz qaldı. Əslində Naxçıvandakı erməni-müsəlman toqquşmaları İrəvandan gəlmiş daşnak silahlılarının təhriki və onların bilavasitə iştirakı ilə baş vermişdi. M.M.Nəvvab da bu faktı təsdiqləyərək yazır: "Elə ki İrəvanın fitnə-fəsad törədən erməniləri Naxçıvana

gəldilər, orada vəziyyət gərginləşdi. Naxçıvan erməniləri neçə illərdən bəri tədarük etdikləri vuruş sursatlarını: topları, bombaları, beşaçılan tufəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar” (16, 21).

1905-ci il 5-12 may tarixlərində Naxçıvanda baş vermiş hadisələrlə bağlı sənədlər təsdiq edir ki, ermənilər burada türk-müsəlmanlara qarşı qırğın törətmək üçün çoxlu silah-sursat toplamış və ciddi hazırlıq işləri görmüşdülər. Hazırlıq işlərini başa çatdırdıqdan sonra ermənilər müsəlmanları hər vasitə ilə münaqişəyə cəlb etməyə çalışırlar. Belə ki, may ayının 5-də gündüz saat üç radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini - müsəlmanlar köçkünü ermənilərin məskunlaşdığı Şıxmahmud adlı yerdən keçdikləri vaxt ağır surətdə yaralanırlar. Bu hadisə ilə bağlı xəbər şəhərə çatdıqda əhali içərisində narahatlıq və həyəcan başlayır. Mayın 5-dən etibarən ermənilər kütləvi surətdə dükanlarını bağlayıb kilsəyə və evlərinə yığışırlar. Müsəlman əhali içərisində təşviş və həyəcan elə bir həddə çatır ki, hər bir şəxs istənilən anda ermənilər tərəfindən hücumun baş verə biləcəyindən narahat olmağa başlayır. Elə bu vaxt, may ayının 7-də bir müsəlman erməni və müsəlmanların birgə yaşadıkları Tunbul kəndini keçdikdə ermənilər tərəfindən vurularaq öldürülür (5). Tunbul kəndinin üçdə iki hissəsi müsəlman, üçdə bir hissəsi erməni idi. Lakin ermənilər sayca az olmalarına baxmayaraq tədarük etdikləri silah-sursata güvənərək bu kənddə belə müsəlmanlara qalib gəlməyi və onları qırğına məruz qoymağı planlamışdılar.

Bölgədə həyəcanlı vəziyyət yarandığından quberniya rəhbərliyi Naxçıvana gəldi. May ayının 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Viktor Baranovski İrəvandan şəhər qlavası Ağamalov ilə, daha bir ay qabaq Peterburqa getmiş şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski ilə Naxçıvana daxil oldular. M.S.Ordubadi yazır ki, İrəvan vitse-qubernatoru Baranovskinin başçılıq etdiyi heyət şəhərə gələndə qədər baş verən hadisələrdə itki və tələfat verən tərəfin türk-müsəlman əhalisi olmasına baxmayaraq onlar hadisələrin böyüməsini istəmir, yenə də ermənilərlə barışığa can atır və hökumətdən mühafizə arzu edirdilər: “Ermənilər bizə nə etdilərse keçdi, fəqət yenə yığışib bazara gəlsinlər” (18, 18-19). Quberniya rəhbərliyi müsəlman əhalisinin şikayət və xahişlərini ən yaxşı halda dinləyir, lakin baş verə biləcək dəhşətli hadisələrin qarşısının alınması istiqamətində heç bir əməli tədbir görmürdü. Bunu M.S.Ordubadi də xüsusi vurğulayaraq yazırdı: “Aydın 9-da Cəhri müsəlmanları qubernatorun hüzuruna gəlib, bu sözləri şikayət etdilər: “Bizim kəndin yolları hər tərəfdən erməni əlindədir. Bu səbəbdən təvəqqə edirik, yolları hökumət mühafizəsinə alalım”. Bu tövr ilə hər tərəfdən müsəlmanlar şikayətə gəlməkdə idilər. Nə fayda ki, hamısı cavabsız qalıb, şikayətçilərə məyusluqdan başqa bir şey qalmadı” (18, 19).

Hökumət nümayəndələrinin türk-müsəlman əhalisini gözləyən təhlükələrə qarşı laqeydliyi və heç bir tədbir görməməsi onunla nəticələndi ki, ermənilər cinayətlərini daha açıq formada və dəhşətli şəkildə davam etdirdilər. İrəvan vitse-qubernatoru V.Baranovski hələ Naxçıvanda ikən, mayın 9-da naxçıvanlı Əli Hacı Bayramzadə adlı bir müsəlmanın Əliabad adlı erməni kəndliləri tərəfindən yeddi güllə yarası ilə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsi

şəhərdə vahiməli bir vəziyyət yaratdı.

Daşnaklar erməni komitələri üçün ianə verməyən erməni varlıqlarına qarşı da terror həyata keçirirdilər. Onlar bu cür terror aktlarından iki məqsəd üçün istifadə edirdilər. Bir tərəfdən bu cür terror aktlarından qorxuya düşən erməni zənginlərinin erməni komitələrinin fəaliyyətini dəstəkləməyən hissəsi də özünün və ailəsinin təhlükəsizliyi naminə komitələrə ianə verməyə məcbur olurdu. Digər tərəfdən də daşnaklar erməni zənginlərinə qarşı həyata keçirdikləri bu cür terror aktlarını müsəlmanların ayağına yazır və bundan öz siyasi və hərbi məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Mayın 11-də Kültəpə kəndində erməni varlısı Xaçatur və onun ailəsinə qarşı həyata keçirilən terror aktı da bu qəbildən idi. Daşnak silahlıları tərəfindən törədilən terror aktı nəticəsində erməni varlısı Xaçatur öz ailəsi ilə birlikdə öldürüldü. Lakin təhqiqat zamanı erməni varlısının daşnak partiyasının üzvü tərəfindən öldürüldüyü üzə çıxdı.

Mayın 11-də vitse-qubernator V.Baranovski tərəfindən yol ilə gedən bir ermənidən çoxlu sayda bomba zəbt edir. Elə həmin gün ermənilər Naxçıvan şəhərini atəşə tuturlar. Müsəlmanlar da əllərində olan silahlardan qarşılıq verirlər. İki saat yarım davam edən atışmada ermənilər tələfat versələr də, müsəlmanlar itki vermir. Səhərisi gün səhər tezdən müsəlman əhali vitse-qubernatorun yanında şikayətə gəlib əncam çəkməsini tələb etdikdə, Baranovskidən “əgər onlar (ermənilər – İ.K.) sizə atəş açır, siz də tutub onların tapancalarını alınız” cavabını aldılar (18, 19-20). Məhz elə vitse-qubernatorun bu mövqeyinin nəticəsi idi ki, mayın 12-də onun başçılıq etdiyi heyətin gözü qarşısında ermənilər Naxçıvan bazarında müsəlmanlara qarşı silahlı çıxışa başladılar. Ermənilərin hücumu zamanı törətdikləri cinayət, vəzifə borcunu yerinə yetirməli olan polis qulluqçusu Angilin qızısdırıcı rolu ilə daha kəskin şəkil aldı. M.S.Ordubadi yazırdı: “Müharibə vaxtı polis qulluqçusu naçalnik Angil qətlə mane olmayıb “Tez vur, oğlum! Tez ol, oğlum!” deməklə, könüllü cavanları cinayətə təşviq edirdi. Talan vaxtı “Tez olunuz! Tez aparınız!” deyib camaatı qızısdırırdı” (18, 20). Çar məmurlarının əsl sifəti bu atışmada da özünü göstərdi.

Naxçıvan bazarında baş verən atışma zamanı ermənilər vitse-qubernator V.Baranovski, şəhər rəisi Cəfərqulu xan, İrəvan qlavası Ağamalov və pristav Mehdi xan Ordubadskini də atəşə tuturlar. Bu atışma zamanı azərbaycanlılardan 5 nəfər, ermənilərdən isə tacirlər Adamov öz şagirdləri, Xalatov uşaqları ilə və başqaları qətlə yetirildi. Dükənlər qarət edildi.

Naxçıvandakı toqquşmaları yatırmaq üçün Vorontsov-Daşkov tərəfindən general Əlixanov-Avarski Tiflisdən Naxçıvana göndərildi. Eyni zamanda şeyxülislam və İrəvan qazısı Naxçıvana göndərildilər. Aparılan danışıqların yekununda münaqişə tərəfləri arasında sülh əldə edilsə də, bu sülh çox kövrək idi.

Naxçıvanda baş verən hadisələrin sonrakı inkişafı ilə bağlı M.S.Ordubadi yazır: “Hər tərəfdə qırğın və qarət başlandı. Əvvəlcə yarı erməni, yarı müsəlmanlardan ibarət olan Cəhri kəndində qətl-qarət başlandı. Bu gündən başlayıb ermənilər dükənlərini kilsəyə yığışdırıb müsəlmanlara qarşı zülm və acı töhmətlərdən çəkinmədilər. Hər gündə bir hiylə, hər halda bir hoqqa çıxamaqda

idilər. Bu vaxtda, necə ki, məlumdur, şəhərdə çox hökumət qoşunu mövcud olub, camaatı hər saatda təhqir etməkdə, belini, cibini axtarmaqda idilər. Müxtəsər, Naxçıvan camaatı zülm və əziyyət altında əzilir, nə hökumət, nə filan sidq ilə belə işləri yoluna qoymaq fikrində deyildi. Noyabrın 26-na qədər müsəlmanlar və ermənilər hökumətin siyasəti sayəsində, dəfələrlə sülh edib bir-birilə əl-ələ vurdular. Axırda yenə bu sülhlər hər iki tərəfə ədavətdən başqa bir səmərə vermirdi...” (18, 20-21).

1905-ci ilin may ayında Ordubad qəzasının Tivi kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən münaqişə ilə əlaqədar buraya 500-ə yaxın əsgər və zabıt göndərilmişdi. Sənədlərdən aydın olur ki, bu hərbi hissə kənddəki müsəlmanlara qarşı zor tətbiq etmiş, onları doğma yurdlarından qovmuş, adamları öldürmüş, bir sözlə, ermənilərə yaxından kömək göstərmişdilər. Rus kazaklarının köməyindən istifadə edən ermənilər 1905-ci il noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman bazarını tamam qarət etdikdən sonra od vurmuşdular. Yanğın nəticəsində bazarda 85 dükan, 75 anbar və b. tikililər yandırılmışdı. Kazaklar da ermənilərə qoşulub azərbaycanlılara məxsus evləri və dükanları qarət edirdilər (17, 184-185).

Rus əsgərləri ilə əlbir hərəkət edən ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər qarşısında təklənən azərbaycanlılar kömək üçün İslam xəlifəsi olan Osmanlı sultanına müraciət etməkdən başqa çarə tapmırdılar. Qafqaz Müsəlmanları adından Məhəmməd Hüseyn Hacı Mirzə Xəlilin Osmanlı padşahına göndərdiyi bu səpkili bir ərizədə “ermənilərin hədlərini aşaraq müsəlmanlara təcavüz etmələri və onları qətliama məruz qoymalarından bəhs edilir və bildirilir ki, ermənilər təkcə müsəlmanları qətl etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda, müsəlmanların müqəddəs məkanlarına da təcavüz edib məscidləri yandırıb, Naxçıvanda Quran nüsxələrini atəşə tutmuşlar” (16). Ərizənin sonunda ermənilər tərəfindən törədilən bu kimi hadisələrə son qoyulması üçün imdad istənilirdi.

Zamanın şərtləri daxilində Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda baş verən türk-müsəlman qırğınının qarşısını almaq sahəsində fəaliyyəti yalnız diplomatik səciyyə daşıyırdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan aydınları türk-müsəlman əhalisini ermənilərin hücumlarından qorumaq üçün Gəncədə “Difai” təşkilatını (partiyasını) qurdular. Yalnız “Difai”nin meydana çıxmasından, onun yerli şöbələrinin yaranmasından və bu partiyanın üzvlərinin erməni terroruna qarşı eyni üsullarla mübarizə aparmasından sonra ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğınları səngidi.

Naxçıvanda baş verən bu hadisələrlə bağlı Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 30 dekabr 1905-ci il tarixli teleqramda bildirilirdi ki, “ermənilər və kazaklar Naxçıvanda 300 müsəlmanı qətl etmiş, evlərini isə qarət etmişlər. Geri qalan müsəlman əhali isə Osmanlı dövlətindən himayə tələb edir”.(17) Naxçıvanda baş verən hadisələr zamanı Osmanlı təbəələri də öldürülmüş və bir çox maddi zərərlərə uğramışdılar. Təkcə Uluxanlıda ermənilərin müsəlman əhali üzərinə hücumu və törətdiyi qırğınlar zamanı 29 Osmanlı təbəəsi öldürülmüş və əmlakları talan

edilmişdi (8).

Erməni fitnəkarlığı elə bir şəkil almışdı ki, hətta daşnakların amalıni qəbul etməyən bəzi ermənilər daşnaklardan və kilsədən üz çevirib müsəlmanlığı qəbul edərək naxçıvanlılarla dinc, yanaşı yaşamaq istədiklərini açıq şəkildə dilə gətirmişdilər. Naxçıvan qəzasının Böyük Badamlı kəndində yaşayan ermənilərin müsəlmanlığı qəbul etməsi və bu hadisənin İrəvan qubernatorunun qəzəbinə səbəb olması ilə bağlı M.M.Nəvvab yazır: “Həmin kəndin (Böyük Badamlı – İ.K.) bütün erməniləri – gənc və qoca, böyük və kiçik öz külfətləri ilə müsəlmanların qarşısına çıxdılar. Tam ehtiramla kəlmeyişəhadəti deyib müsəlmanlığı qəbul etdiklərini bildirdilər... Bu əhvalat dövlətə və divan əhlinə çatan kimi hökm elədilər ki, durmadan İrəvan qubernatoru həmin kəndə getməlidir. İrəvan qubernatoru Əlixanov¹ çoxlu kazak götürüb, qoşunla Badamlı kəndinə gəldi. Əlixanovun görüşünə gəlmiş müsəlman dinini qəbul edən ermənilər onu salamlayarkən Əlixanov onların salamını rədd edərək buyurdu ki, erməni qəzetlərinin yazdığına görə müsəlmanlar sizləri zor və hədə-qorxu ilə öz dininizdən döndərərək, müsəlman ediblər. Əgər həqiqət belədirsə, kazak qoşunu burada qalıb, sizi qorumağa hazırdır. Sizə qarşı heç kəs qüvvə işlədə bilməz. Yeni islam dinini qəbul etmiş ermənilər cavab verdilər ki, bizi heç kəs zor və hədə-qorxu ilə müsəlman etməyib. Əksinə, biz özümüz könnüllü olaraq, öz razılığımız və rəğbətimizlə islam dinini qəbul etmişik. Bu cavabı eşidən Əlixanov camaata heç bir söz demədən geri qayıdıb getdi” (16, 22-23).

1905-ci ilin 5-12 may və 26-30 noyabr tarixlərində Rusiya hökumət məmurlarının gözləri qarşısında baş verən Naxçıvan hadisələri hökumət dairələrinin səyindən çox naxçıvanlıların əzmkarlığı və inadlı müqaviməti nəticəsində yatırıldı. Ermənilərin gözləmədiyi şəkildə naxçıvanlıların müqaviməti ilə üzləşmələri onunla nəticələndi ki, onlar burada qarşılıqlı qoyduqları məqsədə çata bilməyib, türk-müsəlman əhalisinin soyqırımını planlaşdırdıqları şəkildə həyata keçirə bilmədilər.

Hökumət məmurlarından aldıkları hərtərəfli dəstəyə baxmayaraq ermənilərin Naxçıvanda məğlub olmaları bölgədə bir müddət nisbi sakitlik yaratdı. Lakin bu müddətdə ermənilər Naxçıvandakı məğlubiyətinin əvəzini çıxmaq və burada edə bilmədikləri – müsəlman əhalisinin soyqırımını həyata keçirmək kimi planlarını reallaşdırmaq üçün daha əlverişli yer olan İrəvanda baş qaldırdılar. Çünki ermənilərin Naxçıvandakı məğlubiyəti M.S.Ordubadinin təbircə desək, “İrəvan ermənilərini acışdırıb son dərəcə qəzəbləndirmişdi” (18).

¹ M.M.Nəvvabın İrəvan qubernatoru kimi təqdim etdiyi Əlixanov general Maqşud Əlixanov-Avarskidir. Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov tərəfindən iğtişaların qarşısının alınması üçün Naxçıvana göndərilən M.Əlixanov-Avarski tanınmış azərbaycanlı general Hüseyn Naxçıvan-skinin bacısının əri idi. Ona görə də “Daşnaksütyun” partiyası Əlixanov-Avarskiyə ölüm hökmü çıxarmışdı. İkinci Qafqaz diviziyasının komandanı olan general-leytenant Əlixanov-Avarski 1907-ci il iyulun 3-də Gümrüdə erməni terrorçuları Dro, Kamo tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Naxçıvandakı məğlubiyyətdən sonra İrəvan erməniləri intiqam almaq məqsədilə müsəlmanları yeni münaqişəyə çəkmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. İrəvan müsəlmanları isə, ermənilərdən fərqli olaraq, “milli hisləri hələ oyanmamış bir xəyal kimi idi” və elə bu səbəbdən idi ki, baş verən hadisələr qarşısında hazırlıqsız idilər.

İrəvanda ermənilərlə müsəlmanlar arasında toqquşmaların ikinci mərhələsi 1905-ci il mayın 23-də Qarsaçay bağçasında üç nəfər azərbaycanlının ermənilər tərəfindən ölüncəyə qədər döyülməsi ilə başladı. Bu üç azərbaycanlı gəncinin ermənilərin əllərindən canlarını qurtarmaq üçün qışqıra-qışqıra qaçıb bazara girməsi ilə buradakı erməni və müsəlmanlar bir-birinə qarışdı, tərəflər arasında şiddətli atışma başladı. Lakin bir qədər sonra vəziyyət nizama salındı, gecə sakit keçdi.

Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 7 iyun 1905-ci il tarixli raportda mayın 23-də İrəvanda baş verən toqquşmalarda 30 nəfərin öldürüldüyünü və yaralandığını yazır: “İrəvan şəhəri bin-nisbə hal-i sükunda ikən, mayısın iyirmi üçüncü günü sabah saat 10-12 radələrində şəhərin müxtəlif məhəllələrində tüfənk sədaları eşidilmiş, dükən və mağazalar qapanmışdır. Müsəlmanlarla ermənilər arasında baş verən toqquşmada ölü və yaralıların sayı 30 nəfərə çatmışdır” (9). Daha sonra sənəddə İrəvan, Naxçıvan, Tiflis və Batumda baş verən erməni-müsəlman silahlı toqquşmaları haqqında təfsilatlı məlumat verilir. Toqquşmaların İrəvan qəzasında xüsusilə geniş miqyas aldığı vurğulanan sənədlərdə onların baş verdiyi kənd və qəsəbələrin adları, itki və tələfatların miqdarı dəqiqliklə qeyd edilir və bildirilir ki, erməni silahlıları bu toqquşmalar zamanı hətta kiçik yaşlı uşaqlara belə rəhm etməzlər. Qafqazın müxtəlif bölgələrində davam etməkdə olan erməni-müsəlman toqquşmalarında Rusiya hakimiyyətini günahlandıran başşəhbəndər Rusiya hakimiyyət nümayəndələrinin bu toqquşmalara rəvac verdiklərini və daha sonra tamaşacı mövqeyi nümayiş etdirdiklərini xüsusi olaraq diqqətə çatdırır (9),

24 may 1905-ci ildə səhər saat 9-da ermənilər bazar-dükənini açmağa gedən azərbaycanlıları yenidən atəşə tutdular. Baş verən toqquşmada azərbaycanlılar arasında itki olmadı, ermənilərdən bir neçə nəfər yaralandı. Bazara yetişən əsgərlər bir neçə atəş açmaqla erməniləri atəşi dayandıрмаğa məcbur etdilər. Günortaya qədər nisbi sakitlik hökm sürdü. Lakin saat 2-də ermənilər yenidən azərbaycanlılar tərəfə atəş açmağa başladılar və bu atışma səhərə qədər davam etdi. Bu zaman bütün erməni məhəllələrindən müsəlman məhəllələrinə atəş açılıb aramsız olaraq güllə yağdırılırdı. Hadisələrin bu cür gedişinə hazır olmayan azərbaycanlıların cəmi bir neçə tüfəngi və az miqdarda patronu vardı, onlar düşmənin intensiv atəşinə ara-sıra cavab verirdilər. M.S.Ordubadı baş verən hadisələr zamanı hökumət məmurlarının biganəliyinə diqqəti çəkərək yazır ki, bu halda erməni atəşlərinə hökumət tərəfindən əsla maneçilik olmayıb, iğtişasə dair də bir tədbir edilmədi. Ermənilər ürəkləri istədiyi qədər atəş açır və hücum edirdilər. Bunlara mane olan yox idi. Balacaların, arvad-uşaqların

zəif səsləri kişilərini son dərəcə çaşdırıb onları mənən sarsıdırdı. Bu vaxtda arvad-uşaq, qoca-cavan, əyan, xan, rəiyyət – hamısı öz canının hayına qalmışdı (18).

Evləri şəhərin erməni hissəsində olan və buna görə də ən təhlükəli vəziyyətdə qalan müsəlmanların imdad diləyən səsləri hər tərəfə yayılsa da, müsəlmanlarda qüvvə olmadığından onları fəlakət burulğanından qurtarmaq iqtidarında deyildilər. Nəhayət atışma baş verən əraziyə daxil olan əsgərlərin köməyi ilə azərbaycanlı ailələri şəhərin ermənilər yaşayan hissəsindən müsəlmanlar yaşayan hissəsinə keçirmək mümkün oldu. Öz evlərində qalan sadələvh azərbaycanlılardan 11 nəfər - 4 qadın, 2 uşaq və 5 kişi vəhşicəsinə öldürüldü (17, 185).

Şəhərin hər tərəfindən və kənardan toplanan azərbaycanlı könüllü gəncələri intiqam almaq üçün ermənilər üzərinə yürüş etməyi planlasalar da, münaqişənin dərinləşməsinin qarşısını almağa səy göstərən ağsaqqallar onları bu fikirdən daşındıra bildilər. İğtişaşların beşinci günü azərbaycanlılar təkidlə hökumət məmurlarından mühafizə əsgərləri alıb şəhərin ermənilər yaşayan hissəsində qalan 30-40 azərbaycanlı ailəni şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə köçürdülər. Bəzi yerlərdə sipərlər düzəldilib, sipərlərdən erməni müsəlmanı, müsəlman erməniyi görə kimi hədəfə alırdı.

Nəhayət, İrəvanda erməni-müsəlman toqquşmalarının doqquzuncu gününü ayılan hökumətin dəvəti ilə şeyxülislam, İrəvan qazısı və erməni yepiskopu sülh yaratmaq missiyası ilə mayın 31-də şəhərə gəldilər. Ertəsi gün şeyxülislam və yepiskopun İrəvan bulvarında camaat qarşısındakı moizə və nəsihətlərindən sonra müvəqqəti sülh bərqərar oldu, camaat bazara gəlib alış-verişə başladılar. Lakin bu sülh çox kövrək idi.

İrəvan şəhərində baş verən qırğınlar, ermənilərin törətdikləri qətl və qarətlər haqqında o dövrün qəzetlərindən bəziləri doğru-dürüst xəbərlər vermişdilər. Nisbətən tərəfsiz qəzet hesab olunan “Qafqaz” qəzetində verilən xəbərə görə, İrəvanda iğtişaşların davam etdiyi ilk üç gün ərzində 31 nəfər – 9 erməni, 21 müsəlman, 1 aysor öldürülmüş, 24 erməni, 10 müsəlman, 1 yəhudi və 1 rus yaralanmışdır.

Mayın 26-da baş verən qırğınlar haqqında isə “Kaspi” qəzeti “Tiflisskiy listok” qəzetinə istinadən yazırdı ki, bir tatarın (azərbaycanlının) evinə atılan bombadan 24 nəfər ölüb və yaralanıb, tatarların məskun olduqları Təpəbaşı məhəlləsində də bombalarla evlər partladılıb, çoxlu adam tələf olub, Zəngi dərəsində də çoxlu həlak olanlar var (15).

İrəvanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi qırğın və talanlar, qadın, qoca, uşaq bilmədən heç kimə rəhm edilməməsi və bu kimi bir çox vəhşiliklər haqqında xəbərlər ətrafa yayıldı və geniş əks-səda doğurdu. İrəvan və Naxçıvanda ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən toqquşmalarda günahsız müsəlmanların öldürülməsinə etiraz olaraq Təbrizdə ermənilər əleyhinə böyük etiraz nümayişi keçirildi. Nümayiş zamanı baş verən iğtişaşlarda bir neçə nəfər erməni və müsəlman yaralandı (10, v.18). Eyni hadisələr tez

bir zamanda Rəştdə də baş verdi (11, v.3). Lakin iğtişəşlərin genişlənməsinin qarşısını almaq üçün İran hökuməti təxirəsalınmaz tədbirlər gördü.

ƏDƏBİYYAT

1. BOA, Y.A.HUS, no. 494/79.
2. BOA, Y.A.HUS, no. 485/64.
3. BEO, no. 2547/191008, v. 4; BOA, HR.TO, no. 359/27, v. 1-2.
4. BOA, Y.A.HUS, no. 485/88.
5. BOA, Y.A.HUS, no. 489/21.
6. BOA, Y.PRK.BŞK, no. 75/102.
7. BOA, Y.A.HUS, no. 497/121.
8. BOA, Y.A.HUS, no. 498/66.
9. BOA, Y.A.HUS, no. 489/21.
10. BOA, Y.A.HUS, no. 489/18; BOA, HR.SFR (20), no. 61/8, v. 18.
11. BOA, Y.A.HUS, no. 494/134, v. 3
12. Cəfərlı E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2008. Uras E. Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi. İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 534.
13. Məmmədova L., Abbasov R. Azərbaycanda erməni kapitalının bədnam “şöhrət”i və onun nəticələri // “Dircəliş - XXI əsr” jurnalı, 2000, № 5 (27), s. 98.
14. Mustafə N. Ermənilərin 1905-ci ildə Eçmiədzin qəzasında törətdikləri qırğınlar // Tarix və onun problemləri, № 4, 2013, s. 62.
15. Mustafə N. İrəvan şəhəri. Bakı, 2013 // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası, http://www.iravan.info/1905-1906_qirginlar.html
16. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, s. 20.
17. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть I, с. 184-185.
18. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman (azərbaycanlı) davasının tarixi. Bakı, 1991, 190 s.

ПЕРВЫЕ ЭТАПЫ ГЕНОЦИДА И ДЕПОРТАЦИИ, ПОДГОТОВЛЕННЫЕ АРМЯНАМИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В АДМИНИСТРАТИВНЫХ УЧАСТКАХ ИРЕВАНСКОЙ ОБЛАСТИ (СТАТЬЯ 1)

И.Ф.КАЗЫМБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

На исторических территориях Азербайджана Иреван и других провинциях переселение и размещение армян на самых лучших землях, которые были военно-политическим оплотом царизма привело, к конфликтам между мусульманским населением и армянами.

В то же время, начиная с конца XIX века организованные с политической точки зрения и с помощью России переселение армян в начале века отличалось. Поскольку эта армянская масса не была гражданским коллективом по природе являлась неконтролируемой силой. В последующие этапы армяне с помощью российских властей начали бороться за создание государства в Иреванской области и в других азербайджанских землях, привело к возникновению противоречий и кровавых конфликтов между армянами и мусульманами.

Причиной этих кровавых убийств, подготовка, реализация основных моментов и цели подробно анализируются на основных научных доказательствах в статье.

Ключевые слова: Иреван, провинция, административный, геноцид, депортация, этап.

**THE FIRST STAGES OF THE GENOCIDE AND DEPORTATIONS PLANNED
BY ARMENIANS AGAINST THE AZERBAIJANI POPULATION IN THE
ADMINISTRATIVE UNITS OF İRAVAN PROVINCE (ARTICLE I)**

I.F.KAZIMBAYLI

SUMMARY

Movement and resettlement of Armenians in the historical territories of Azerbaijan as a result of the military-political bulwark of tsarism, brought about the conflicts between the Muslim population and Armenians.

At the same time, beginning from the end of the XIX century politically organised Armenians differed from those moved at the beginning of the century. Getting every type of assistance from Russian authorities later, the Armenians' struggle to establish a state in the İravan Province and other Azerbaijani lands led to bloody Armenian- Muslim collisions.

The reasons of these bloody massacres, preparation, implementation, main points and aims are widely analysed referring to basic scientific evidences.

Key words: İravan, province, administrative, genocide, deportation, stage.